

ЛИМОНЧЕНКО Віра – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії імені професора Валерія Григоровича Скотного, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 24, вул. Івана Франка, м. Дрогобич, Львівська область, Україна, індекс 82100 (limonchenko57@gmail.com).

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4770-7199>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.43.10>

Бібліографічний опис статті: Лімонченко, В. (2021). Дитинство як стан свідомості. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, 43, 73–82, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.43.10>

ДИТИНСТВО ЯК СТАН СВІДОМОСТІ

Анотація. Мета роботи. У статті реалізований такий варіант філософії дитинства, коли дитинство розглядається не як вікова категорія, а як стан свідомості, як специфічно людська риса, пов'язана з особливим характером людського буття. **Методологія.** Така постановка мети визначає засоби побудови думки, насамперед спрямованої на концептуалізацію дитинства – йдеться не про вироблення нової дефініції, а про осмислення людського буття на засадах субстанційно-визначального принципу, яким приймається дитинство як місце первинного народження людського Я, місце зустрічі передсвідомого минулого і майбутнього, що стає архетипом людського життя. **Наукова новизна.** Запропонований поворот теми – розгляд дитинства як стану свідомості дорослої людини – нечасто потрапляє у фокус міркувань, і головний момент – йдеться не про обернену форму дитинності, якою є інфантілізм або педократія, а про дитинство як стан передсвідомої відкритості світові, внаслідок чого цей світ отримує здатність бути майбутнім. Вміння зберегти у собі дитину – це збереження здатності бачити усе як вперше, у максимальній напрузі сприймання, що є запорукою творчого потенціалу у людині, яка не тільки творить новий предметний світ навколо себе, але і сама є вічно неготовою, такою, що має йти до себе, знайти себе. Отже, мірою можливостей людини може виступати дитинство – оскільки воно являє собою граничну відкритість. Дитинство у всій своїй конкретній повноті є вічно неготове, незавершене зростання, якому належить здійснитися, і тому як чиста потенційність, всеможливість збігається зі свободою. Якраз в цьому і корениться головна проблема і страждання дитинства: за своєю суттю, природою, формою воно є потенційність, здатність стати тим, що воно ще не є, і водночас за своєю наявною формою воно рабськи затиснуте як несамовитістю фізичних потягів, так і характером, вдачею, способом життя оточуючих людей. Звідси погляд на дитину, яка ще тільки має стати людиною. Дорослішання і є вивільненням того, чим здатна бути людина, з потоку емпіричних обставин, які діють, урізаючи потенційність і відкритість. **Висновки.** Погляд на дитинство як простір певного філософствування підкреслює значущість для людини збереження у її свідомості готовності і здатності бути відкритою світові без погорди визнання себе мірилом існуючого. Захист дорослого – це є збереження в дорослому дитинності як такої універсальної риси людського буття, суть якої у вічному становленні її самої і здатності трансцендувати наочно-предметні обставини, що заповідає людині як творчій істоті.

Ключові слова: філософія дитинства, творча природа людського буття, свобода, євангельський образ дитинства.

LIMONCHENKO Vira – Doctor of Philosophy; Professor; Professor at the Department of Philosophy named after Professor Valery Grigorovich Skotnyi, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko str., Drohobych, Lviv region, Ukraine postal code 82100 (limonchenko 57@ gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4770-7199>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.43.10>

To cite this article: Limonchenko, V. (2021). Dytynstvo yak stan svidomosti [Childhood as a state of consciousness]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya "Filosofia"* – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 43, 73–82, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.43.10>

CHILDHOOD AS A STATE OF CONSCIOUSNESS

Summary. The purpose of the work. This article implements such a variant of childhood philosophy, when childhood is considered not as an age category, but as a state of consciousness, as specific human rice associated with a special nature of human existence. **Methodology.** The statement of the goal defines the means

of building thought, primarily aimed at the conceptualization of childhood – it is not about the development of new definitions, but the understanding of human beings based on a substance-determining principle, which is accepted by childhood as a place of the primary birth of the human me, the place of the congratulatory past and the meeting place, the future that becomes an archetype of human life. **Scientific novelty.** The proposed turn of the topic – the consideration of childhood as a state of consciousness of an adult infrequently falls into the focus of reasons, and the main moment – it is not about an inverse form of childhood, which is infantilism or pedocracy, but about childhood as a state of pre-conscious openness to the world, as a result of which this world gets the ability to be future. The ability to preserve the child is to preserve the ability to see everything as for the first time, in the maximum voltage of perception, which is a guarantee of creative potential in a person who not only creates a new objective world around himself, but itself is eternally unprepared, such that it should go to yourself, find yourself. Consequently, the measure of human capabilities can act as childhood – because it represents marginal openness. Childhood in all its specific completeness is the ever-elaborate, incomplete growth, which should be carried out, and because it is pure potential, all the maybe coincides with freedom. In this case, the main problem and suffering of childhood are rooted: in its essence, nature, form it is potentiality, the ability to become that it is not yet, and at the same time in its existing form, it is slave as a frantic of physical trains, so and the character, a manner, a way of living surrounding people. Hence the view of a child that still has to become a man. Expressing and is a release of what a person can be from the flow of empirical circumstances acting, cutting potential, and openness. **Conclusion.** An inviting look at childhood as a space of certain philosophizing emphasizes the significance for a person to preserve in its consciousness of readiness and the ability to be opened by the world without trouble recognizing himself a measurement of existing. Protection of the adult is to preserve in adult childhood, as such a universal feature of human being, the essence of which in the eternal form of itself and the ability to transcend the visual-subject circumstances that are commanded by a person as a creative being.

Key words: philosophy of childhood, creative nature of human existence, freedom, gospel image of childhood.

Постановка проблеми. Починаючи з XVIII століття у сфері філософії виникає безліч нових дисциплін: це як ті, які стали зараз академічними – філософія культури, філософія мистецтва, філософія мови, філософія міфу, філософія науки, так і ті, які орієнтовані на людську повсякденність – «філософія туризму», «філософія телебачення», трапляються і зовсім курйозні словосполучення «філософія взуття», «філософія вирощування волосся». Положення філософії в сучасному світі непевне, і виправдані тривоги з приводу безвідповідальності всіляких «філософій» родового відмінку, які розмивають конкретність філософського запитування.

Закономірно виникає при цьому питання про характер руху думки, зафіксованої у «філософіях родового відмінку», і це вже розглядалося мною (Лимонченко, 2018), в результаті можливо виявити такі модифікації пізнавальної установки.

Перше, що легко помічається, – це установка на філософський розгляд будь-якого феномену. Л. Риськельдієва (2018) називає «філософію родового відмінку» прикладною і відзначає панування в сучасній науці принципу міждисциплінарності (с. 71). «Філософії родового відмінку» викликають у неї підозру: вона вважає, що часте вживання такого словосполучення – це вже «свідчення прагнення деяких філософів бути більш ‘практичними’, займатися ‘практичною філософією’ або навіть бути потрібними ‘народному господарству’» (с. 71). Вона вважає більш релевантним філософській дисципліні вживання слова «метафізика», що вказує не на нову предметну сферу,

а на осмислення «цілісності, завжди зрозумілої, але такої, що вічно вислизає від понятійного вираження» (с. 77). У логіці її дослідження «філософії родового відмінку» – наслідок розширення предметів філософської думки, що цілком вірогідно, але можна побачити в цьому розширенні і неврахований нею аспект, який можливо бачити в якості другого смислового моменту «філософій родового відмінку».

Таке розуміння відповідає повороту думки, вказаному Н. Бердяєвим (1989) у Передмові до книги «Філософія свободи»: «Філософія свободи значить тут – філософія свободних, філософія, яка виходить із свободи» (с. 12). Тобто йдеться не про міркування щодо свободи, яке об’єктивує її як предмет вивчення, але набуття її в якості вихідної підстави – «філософія від свободи». Виникає специфічний смисл свідчення від деякої особливої реальності – і це аналогічне свідченням євангелістів («Євангеліє від Марка», «Євангеліє від Луки», «Євангеліє від Матвія», «Євангеліє від Іоанна»). Отже, якщо розуміти філософію як запитування про початки – про початки світу, умови і підстави думки про світ і у світі, про граничні засади людського буття і про початок як такий, то «філософія родового відмінку» постає онтолого-антропологічним дослідженням граничних підстав людського буття, засвідченим у різних просторах – філософія від культури, філософія від мистецтва, філософія від дитинства. Саме в такому разі відпадають побоювання надмірного дублювання, коли поруч із філософією мови існує мовознавство,

філософії мистецтва паралельне мистецтвознавство, філософія культури заперечується культурологією. «Філософії родового відмінку» розширюють простір філософії, яка крім загальноприйнятої словесно-інтелектуальної діяльності, зосередженої у чисто теоретичній сфері, знаходить права реальної (М.К. Мамардашвілі), або практичної, філософії.

Саме такий зміст вичитується з осмислення характерних для ХХ століття множинних і також практично нескінченних «теологій родового відмінку» (Genitiv Theologie) – сукупності концепцій теологів покоління «після Барта і Бульмана», розквіт яких припадає на 1960–1970-і рр. ХХ століття. Орієнтовані на завдання соціально-економічного звільнення католицькі мислителі пояснюють це тим, що теологи, втративши надію охопити все загальною системою, звернулися до приватних аспектів. Більш точно «теології родового відмінку» В. Гараджа (2010) називає контекстуальними, тобто такими, що говорять не безпосередньо про Бога, а про якісь аспекти людської дійсності, що виводять на Бога в секулярному світі, коли здатність чути слово Бога у більшості людей загублена (с. 39–40). Флоренцо Еміліо Реате (2002), розглядаючи «теологію жінки» (при цьому він зазначає, що це зовсім не тотожне феміністській теології), говорить, що у данному випадку родовий відмінок повинен розумітися в сенсі *genitivus subjectivus*, тобто це богослов'я, створене жінками (с. 167).

Таким чином, словосполучення «філософія дитинства» може прочитуватися у сенсі «філософія, засвідчена дитинством», що на перший погляд корелюється з розгалуженим рухом залучення дітей у вивчення філософії, яке несе на собі характерний для шкільної системи просвітницький дидактизм. Особлива привабливість такого залучення в філософію обумовлена жвавістю і нестандартністю дитячого сприйняття і непереможною потребою задавати питання, але в даному контексті мова йде дещо про інше. Якщо звично традиційні роздуми в просторі філософії дитинства акцентують слово «дитинство» і передбачають перебудову відносин дорослого з дітьми, то акцент на слово «філософія» – *філософія* дитинства, підкреслює вимір власне філософський: така переакцентуація спрямована на перебудову відносин з самим собою – ось цієї дорослої людини з тією дитиною, яка живе в мені.

Мета дослідження. Це зумовлює своєрідну постановку мети – в центрі уваги дитинство як вимір свідомості людини, йдучи за логікою платонівських діалогів, можна говорити про дитинність як стан свідомості, тобто дитинство розглядається не як вікова характеристика організму, яка зникає у зрілої особи, а як специфічно

людська риса, пов'язана з особливим характером людського буття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. При тому, що виразно репресивний тип ставлення до дитини як об'єкта дисциплінарних практик не приймається більшістю дослідників, слід зазначити, що домінуючим підходом до вивчення дитинства залишається підхід педагогічно-дидактичний, що стосується взаємодії дорослого з дитиною, освітньої практики, політики та заходів щодо організації соціальних установ. Це часом визначено наявною структурою соціальних інститутів, і під грифом «Вікова і педагогічна психологія» розробляються проекти, які за назвою виглядають цілком звично, і йдеться про «школу майбутнього», але за способом здійснення така школа вже не є системою впливів на дитину, організованих дорослими з метою підготовки її до дорослого життя, яке залишає школу позаду як пройдений етап, а є «екосистемою дитячо-дорослих спільнот» (Громько, Марголіс & Рубцов, 2020), що розсуває стіни школи: вона перестає бути самозачиненою «капсулою» (с. 60) і стає живою буттєвою формою. Вимоги академічної спільноти транслітерують ідеї на сучасний науково-понятійний лад – «формується складна мережева структура постійних взаємодій і комунікацій шкільних спільнот із соціальним середовищем» (с. 60), але обґрунтування засад такої школи видають теоретичне «першородство» – діяльнісну концепцію людського буття у такому її тлумаченні, коли спілкування постає внутрішньо-узгодженим із предметною діяльністю, що характерне для культурно-історичної теорії розвитку психіки, концептуальні витоки якої пов'язані з інтелектуальною спадщиною Л.С. Виготського (Rubtsov, 2020), тобто у центр уваги потрапляють питання несамототожності людської природи, творення людиною самої себе, що є одвічним філософським питанням.

Така постановка питання не завжди іменується філософською, але тоді, коли наявне розрізнення дитини як існуючої людської істоти і дитини як істоти, що становиться (Qatar, 2021), наявні підстави говорити про філософський дискурс, свідченням чого можна вважати звернення автора до концептуальної спадщини Ф. Ніцше – йдеться про діонісічну дитину і аполонічну дитину як дві протилежних установки концептуалізації дитинства. Важливим є висновок щодо непродуктивності протиставлення дитинства світу дорослих – дитинство не щось, що минає і домінуючою є позиція авторитарних дорослих, а є універсальним концептом людського буття.

Значна кількість досліджень присвячена розгляду дитинства у його визначально-специфічній особливості, коли дитину перестають вимірювати

рисами, характерними для дорослої людини. Витоки такого підходу багатоманітні (це і романтична ідеалізація дитини, і пошуки ефективності своїх просвітницьких зусиль, і мистецькі практики, спрямовані на експлікацію прихованих глибин людини тощо), але установка на розгляд питання «що таке дитинство у його власній природі?» сьогодні домінує, хоча дослідження організовані по-різному. Більшість досліджень орієнтовані терапевтично, тобто спрямовані на покращення стану дитинства і вироблення умов для здорового дитинства, але це не тільки соціологічні та медико-психіатричні розвідки, умовою психічного здоров'я дитини визнається наявність любові і надії (Anauate, & Bork, 2020). Важливим аспектом досліджень дитинства є експлікація поглядів на дитинство конкретних мислителів, навіть якщо традиційно вони не вважаються фахівцями у цій царині. Так, для осмислення феномену дитячого волевиявлення і обґрунтування права дитини на власний голос Ш. Хантер (2020) звертається до спадщини Ж. Батая, який підкреслює значущість для свободи дитини вироблення обов'язкових табу, що дозволяє звільнити дитину від надмірно пристрасних емоцій і розкрити потенціал розуму (р. 1196).

Всупереч погляду, що ідеалізує дитинство як час наповнений надзвичайними насолодами, С. Хеннан (2018) виявляє хворобливі для дитини якості дитинства, що дає підстави говорити про особливий обов'язок дорослих. Досить часто дослідження є узагальненням емпірично орієнтованих опитувань самих дітей (Lowe, 2010), часом йдеться про онтологічний підхід як етику дитинства, що передбачає міждисциплінарну герменевтичну орієнтацію (Carnevale, Collin-Vézina, Macdonald, Ménard, Talwar & Van Praagh, 2020), але у журналі «Children & Society» домінантним залишається емпіричний підхід, що насамперед викликано практичною спрямованістю National Children's Bureau, благодійної організації, заснованої у 1963 році, яка ставить за мету працювати над проблемами, що стосуються дітей, щоби сприяти допомозі дітям у сучасному суспільстві. І значна кількість публікацій – це повідомлення щодо вивчення і організації державних і неформальних установ із захисту дитини у різних регіонах світу.

Але це не усуває необхідності досліджень іншого характеру, якими би парадоксально дивними вони не виглядали – не заперечуючи потребу відстоювання прав дитини у практичному вимірі, не можна відкинути альтернативне завдання захисту світу дорослих, який неодмінно буде усунений новими поколіннями. Найчастіше розроблення цього питання здійснюється засобами художньої літератури – достатньо

згадати оповідання Стівена Кінга «Діти кукурудзи» (1977), сюжетна схема якого експлуатується у масовій культурі (Швець, 2019), але якщо піти у глибину, подолавши буквалізм, то чітко проглядається цілком достовірний смисл – майбутнє належить слабкій дитині, яка все одно «помстить» світу дорослих. Академічно-класичне формулювання цього питання – конфлікт батьків і дітей, але корені проблеми глибші.

О.Г. Ненілін (2006) говорить про наявність у фантазійній розповіді Кінга елементів соціокультурної критики: він звертає увагу на слова «щось трапилось у 1964» і далі нагадує, що у цьому році почалися активні військові дії США у В'єтнамі, «саме у цей час з усієї країни почали призивати юнаків 19 років для захисту національних інтересів Америки на іншому кінці землі» (с. 119) – у тезаурусі оповідання їх почали приносити у жертву богу кукурудзи, що і повторюють діти у соціопатичній антиутопії Кінга. Юнак, що стає воїном, виривається зі звичного світу і примушений жити і діяти за іншими правилами – дитина, що «вбита» у ньому, стає витоком психологічної травми, лікування якої включає у себе відновлення дитинності як стану свідомості. Юнг (1997), аналізуючи архетип дитини, що наявний у світових міфологіях, виявляє у ньому зрощення протилежних тенденцій – це настільки ж минуле людства, наскільки і майбутнє, і це робить архетип дитини символом Самості (с. 362–365), втрата якої і переживається як травма. Осмислення питання «що таке дитинство у його власній природі?», яке емпірично орієнтовані дослідники вважають за можливе розв'язати на шляху соціологічних опитувань і узагальнень, отримує надійну метафізичну основу при зверненні до аналітики Юнга і надає засади для філософсько-антропологічних роздумів.

Запропонований поворот теми – розгляд дитинства як стану свідомості – прочитується і у дослідженні М. Епштейна (2006), який підкреслює нелінійність людського життя і звертає увагу на таку рису як суміщення вікових станів у одній людині: «Це багатовікова або навіть всевікова людина, в якій будь-який вік по-різному говорить, як всі клавіші звучать на добре налаштованому інструменті» (с. 56). Збереження багатовимірності людського буття, що є засадою творчості, може розглядатися як вміння дорослої людини зберігати свій творчий потенціал, оберігаючи у собі дитинність своєї свідомості.

Виклад основного матеріалу. У природному (а можна і секулярному, або навіть язичницькому) порядку життя діти і дитинство пов'язані з минулим, що і зумовлює аспект значущості дитинства з цих позицій. Традиційно зміст і призначення дитинства пов'язують із тим, що

дитина не готова до дорослого життя і повинна пройти певний період навчання, підготовки для вступу в коло способів діяльності, характерних для людини. Тому система відносин до дитини організовується так, щоб існуючі в суспільстві форми і способи діяльності були передані дитині, і вона включилася у функціонування суспільства. Такий підхід реалізується в системі навчання і виховання, що є етапом, ланкою процесу суспільного виробництва.

Всі ми родом з дитинства – цей широковідомий вираз Сент-Екзюпері найчастіше розуміється як вказівка на те причинне джерело, що фіксується з природних підстав, і саме ця роль дитинства вважається головною в сучасному світі. Те, що дорослий стан залежить від попереднього стану дитинства, – безперечно, але дослідження, що осмислюють залежність дорослого від його дитинства, тяжіють до натуралістичної однозначності. Так, фрейдистські варіації на тему дитинства досить часто мають явно односторонній, урізаний характер, хоча не можна не відзначити плідну роль психоаналізу в рішенні багатьох проблем і дітей і дорослих. На початку ХХ століття лікар-психіатр Фрейд під час лікування невротичних дорослих людей звертається до їх дитинства як витoku дорослої свідомості – фрейдистський варіант розуміння дитинства зустрічається дуже часто і є впливовим і серед учених, і у масовій свідомості.

На відміну від Фрейда, який цікавиться дитинством як неусвідомленим джерелом психічних розладів, але відкидає дитинство, коли неусвідомлена подія переведена у вимір свідомого, К. Юнг відмовляється від установки розглядати людину у її приватно-індивідуальному стані і починає аналізувати не приватний досвід, а звертається до мотиву дитини у казках і переказах різних народів світу:

Роз'яснення на зразок того, що «мотив дитини є пережитком спогадів про власне дитинство» тощо, тільки веде геть від питання. Якщо ж ми – трохи змінивши цю посилку – скажемо: мотив дитини – це образ деяких обставин власного дитинства, забутих нами, то це буде вже ближче до істини. Але так як в разі архетипу мова йде про ціле людство, а не тільки про спосіб, що належить комусь одному, то, ймовірно, краще сформулювати так: мотив дитини репрезентує предсвідомий аспект дитинства колективної душі (Юнг, 1997, с. 357).

Що ж репрезентує мотив дитини, які архетипові обставини він виявляє? Суттєвим моментом, який згадувався і раніше, Юнг вважає те, що дитинство підготовлює майбутні зміни у образі особистості, передбачуючи (Юнг говорить про антиципацію) той вигляд, «який впливає із синтезу свідомих і несвідомих елементів

особистості. Тому він – символ, який об'єднує протилежності – медіатор, носій зцілення, тобто творець цілого» (с. 361). На це слід звернути особливу увагу: саме збереження цілісності є запорукою здорової психіки, і це пов'язується з тим, що цілісність вибудовується людиною при збереженні дитини у собі, на що виразно вказується у християнстві.

Діти і християнство – дуже звичне і не парадоксальне поєднання. Місце і роль дитинства в Біблії – широка і багатовимірна тема. З'являються діти після гріхопадіння – цей факт можна розуміти натурально-природно, але відразу ж виявляється й інший вимір. Який сенс явлений нам у дітях: покарання за гріх (як первородний, так і прижиттєві плотські втіхи), еством обумовлене продовження роду чи благодатний дар Неба серед земного існування? Олів'є Клеман (2004) наводить слова Ф. Достоевського: «Все, що залишається нам від раю, – це дитячий сміх і спів птахів» (с. 38), і є всі підстави бачити в його словах не просто метафору, але вираз ролі дитинства як особливого стану духу. Дослідники творчості Достоевського звертають увагу на те, що «знайти 'людину в людині' для Достоевського означало багато в чому – знайти дитяче в людині» (Пушкарєва & Тмарченко, 1976, с. 135), тобто саме діти є однією з фундаментальних моральних першоснов (Koszczeko, 2013, с. 55) – можна сказати, що основним мірилом моральності Достоевським проголошується сльозинка дитини. Саме перед дитячим личком Адольфа Гітлера опускає автомат Фльора у фільмі Е. Клімова «Йди і дивись».

Роль дитинства в розвитку індивіда добре відома. Точне кількісне вираження складника дитячого віку в здібностях дорослої людини наводиться різне, але безсумнівно, що дитинство кожної людини закладає ту основу, яка в подальшому розгортається, експлікується. Більше того, мірою можливостей людини може виступати дитинство – оскільки воно являє собою граничну відкритість. І тоді відношення перевертається: не дорослі ліплять і формують дітей, а дитинство, як знову народжена душа, визначає людину – і що показово, в цьому разі йдеться не про фактор минулої детермінації, але про такий вимір причинності, який пов'язаний з ідеалом як детермінуючим принципом. Що відбувається в дитинстві і як народжується душа, яка жадає любові і ласки, – неможливо розписати рецептурно-методично. Чудо проголошення першого слова, і навіть раніше – чудо першої зустрічі погляду, осмисленість якого не стільки предметна потреба, скільки буттєва зверненість, – рівнозначно творенню світу. Коли ще немає слів, немає вчинків і навіть діянь – але людина є, точніше – присутня. «Назвемо істоту людини

присутністю. Речі існують. Тварини живуть. Людина існує як річ, живе як жива істота, присутня як може бути присутньою тільки людина і все людське» (Бибихин, 1995, с. 24). Оскільки суть людини – присутність, новонароджене дитя (і навіть ще не народжене) повноцінно присутнє в світі. І настільки ж повноцінна присутність будь-якої людини, з відходом якої йде цілий світ, проте зберігаючи свою присутність.

Саме такий зміст дитинства цікавий, близький і навіть повчальний для філософії, бо дитинство як ніщо інше в людському житті і в людському світі, є по суті своїй першовиток і першооснова – філософія ж сама як деяке знання і прагнення є пошуком підстав, першопричин і першовитоків; є тим архе, яке утримує всі майбутні стани. Дитинство у всій своїй конкретній повноті є вічно неготове, незавершене зростання, якому належить здійснитися, і тому як чиста потенційність, всеможливість збігається зі свободою. Якраз у цьому і корениться головна проблема і страждання дитинства: за своєю суттю, природою, формою воно є «потенційність, здатність стати тим, що воно ще не є, а саме це ми називаємо свободою» (Франк, 1990, с. 254), і водночас за своєю наявною формою воно рабськи затиснуте як несамовитістю фізичних потягів, так і характером, вдачею, способом життя оточуючих людей. Саме цей аспект підкреслено у погляді Ж. Батая на дитину, коли він говорить, що дитина ще тільки має стати людиною (Hunter, 2020, р. 1190). Дорослішання і є вивільненням того, чим здатна бути людина, з потоку емпіричних обставин, які діють, урізаючи потенційність і відкритість.

Діти являють собою міру людського буття, буття як такого – входження в стан дитячості належить вищим станам: *Поправді кажу вам: коли не навернетесь, і не станете, як ті діти, не ввійдете в Царство Небесне!* (Мт 18: 3), вічність – дитя, що грає (Фрагменти ранніх грецьких філософов, 1989, с. 242), тобто дитинство задає той горизонт, в якому конститується людина. Якщо в природному порядку дитинство належить минулому і тому має бути залишеним позаду як підготовка до дорослого життя, то в Євангелії воно постає як заповіданий майбутній стан, до якого має йти доросла людина. Якщо для З. Фрейда людина є жертвою свого дитинства, яке тягне його назад, то слова Христа мають протилежний зміст: *Царство Небесне належить таким* (Мт 19: 1) – дитинство є дар і шлях. Цікаво відзначити, що парадигмальне заповідання дитинства як блаженного стану відоме сучасному світові, але частіше за все позарелігійне уподібнення дитинству знаходить форми інфантильності або педократії. Дуже переконливе тлумачення Блаженного Феофілакта архієпископа Болгарського, який

звертає увагу на незлобивість дітей, їх безкорисливу любов до батьків і зв'язує це з прийняттям проповіді Божественної бути як діти, тобто анітрохи не вагаючись і не допускаючи в собі невіри (Толкование на Святое Евангелие, 2010, с. 92).

На цьому слід зупинитися спеціально. Досить розповсюджений погляд на дитинство як стан недосконалий: дитинство бачиться періодом домінування «емпірії», коли освоєння світу відбувається через обмацування, облизування, і це пов'язується з необхідністю переходу на новий щабель взаємини зі світом. Дитинство постає первинно-примітивним станом. Ще більш примітивним вважається дитяче мислення: різко негативістськи дитинство оцінюється вченими-просвітителями О. Марковим (2015, 2009) і Р. Докінзом (2008). Хоча предмет їхньої уваги зовсім не дитинство, а мислення дорослих людей, яке, як каже О. Марков, животіє в полоні невігластва і забобонів, але демонструється цей «полон невігластва» аналогією з дитячою психікою. Детальний розгляд їх аргументації відведе в сторону, однак деякі моменти варто згадати: з погордою дорослого вченого піддається критиці «властива дітям ‘непорядкована телеологія’ – схильність приписувати кожному предмету мету, заради якої він був кимось зроблений» (с. 11), настільки ж неосвіченим бачиться вченим дитяче переконання в принциповій різниці між матеріальним і духовним (с. 12). Більше того, в ряд із такими феноменами ставиться поезія: «Привабливість подібних думках не слабшає з віком. Дітям вторять поети: ‘Якщо зірки запалюють – значить, це комусь потрібно’» (с. 12). В цей же ряд потрапляють і інші феномени людської культури: релігійне мислення є неминучим наслідком (читай: побічним продуктом) певних, в тому числі адаптивних, властивостей нашої психіки. Такими ж ‘побічними продуктами’, мабуть, є музика, образотворче мистецтво, мода і багато інших аспектів культури (Марков, 2009, с. 50).

При тому, що дивовижно варварське ставлення до науки є справжньою істотною проблемою сучасності, важко не помітити якраз легковажно варварське ставлення до філософії. О. Марков (2015) посилається на слова філолога О. Залізняка, що «в будь-якому обговорюваному питанні професіонал у нормальному випадку більш правий, ніж дилетант» (с. 16), але теза «все ‘духовне’ в людині повністю визначається цілком матеріальними процесами, що відбуваються в мозку» (с. 12) – це дилетантська позиція. Слід зробити ще одне дуже коротке зауваження: Марков посилається на доводи американських дослідників (Bloom & Skolnick), які критикують «початкове» знання дітей, не помічаючи, що це якраз відповідає природі людини, яка всупереч тварині не

є адаптивною, але є істотою, яка продукує свій світ і діє відповідно до поставленої мети, тобто розумна людина живе не в природі самій по собі, а в олюдненій природі. Світ олюдненої природи, вироблений самою людиною, ставиться їй або в заслугу – і тоді людина визнається вершиною і метою природи, або в провину – і людина як невдячна дитя-виродок природи, яка відпала від її законів, свавільно руйнує все. Але і в тому, і в іншому разі світ *олюдненої* природи існує як історично сформована об'єктивна даність, яку не приймає до уваги біолог-еволюціоніст, але що «знає» дитина.

Більш м'який варіант недосконалості дитинства описує О. Косилова (2014), зіставляючи дитинство і дорослість в аспекті «трансфігурацій суб'єктності»: дитинство відповідає пізнавальній несамостійності, яка має бути усунута (с. 9–13). Вона вважає дитину природним егоїстом, що на перший погляд бачиться переконливим, проте виникає закономірне питання – чи можливо бути егоїстом, не маючи самісного центру, наявність якого фіксується виникненням у мові дитини ім'я Я? Значить, Косилова говорить про дитину вже певного віку, тобто бере до уваги один з аспектів, зауважимо – який у дорослого повинен бути усунутий.

Подібні підходи до дитинства не дозволяють побачити в дитинстві сутнісне і головне, яке назвемо так: дитинство постає ідеальним прототипом людського життя. Є істотні підстави бачити дитинство своєрідним теоретичним принципом, зразковою для дорослих ситуацією, що дозволяє розглядати дитинство як «теоретичну» діяльність, яка породжує людське життя. Правда, не в буденно-науковому словниково-енциклопедичному розумінні, а у якості такого феномену, що задає парадигму і постає загальною підставою всіх подальших форм, тобто розглядати дитинство як есхатологічну реальність. Це особливо виразно за умови євангельського розуміння дитинства, хоча бачення дитинства в аспекті майбутнього цілком відповідає і світській позиції.

Цікаве поглиблення і розширення розуміння виникає при зіставленні дитинства і юродства, причому це зіставлення знімає з феномена юродства конкретно-зрощені форми («бруд і лахміття» за В. Екземплярським (2004, с. 124)) і оголює приховану підставу. Дитинство і юродство рівною мірою чужі розсудливо-розважливому розуму дорослого, що діє за правилами влаштованого світу – що не означає відсутність власної для них логіки, певного роду зв'язності всередині цих світів (Лимонченко, 2010). Тільки на перший погляд здається, що мотивація юродства побудована за принципом від протилежного, навпаки від прийнятого. При акуратному зануренні (щоб

не деформувати своєю присутністю) можна побачити характерну якісність цих феноменів – особливу чутливість до правди.

Всебічний і об'ємний розгляд питання, в чому полягає правда, – тема окремого дослідження, але деякі зауваження можливі. Досить часто слова «правда» і «істина» вживаються синонімічно, хоча при розрізненні виникають відтінки і нюанси: про правду йдеться тоді, коли істина постає в реалізації її, в застосуванні до конкретної життєвої позиції – правда говорить про міру входження в істину. Розрізнення істини і правди виразні з такого слововживання: в науці говорять про істину і безглуздо питати про правду, в мистецтві йдеться про правду, до нього не застосовується поняття істини. Для експлікації власного змісту поняття «правда» дуже продуктивно введення його в проблему розрізнення добра і зла, що зробив С.Л. Соловейчик (1989). Головна підстава правди – це розрізнення добра і зла: «Правда не добро і не зло, а межа між ними, тонка, як лезо бритви. Правда в тому, що межа між добром і злом є» (с. 232). Найжахливіший стан світу – коли *добро и зло, все стало тенью* (О.С. Пушкін), коли *доброу и злу внимают равнодушно* (М.Ю. Лермонтов). Найнебезпечнішим для духовного зростання є стан невіри в правду, виростити дитину без віри в правду і добро неможливо і цілком по-євангельськи звучить висновок:

«Найнебезпечніша людина для дітей не та, хто погано живе, а та, хто вважає, що і всі люди погано живуть, що правди і зовсім немає на землі ... У вас має з'явитися дитина? Придбайте пелюшки і віру в правду. Будемо служити нашим дітям вірою і правдою, вірою в правду». (Соловейчик, 1989, с. 256).

І це той особливий урок, який надають дорослим діти. Отже, стан дитинства – це особлива чутливість до правди: виникає чітка паралель між юродством і дитинством в аспекті актуальної зібраності в сьогоденні, у позачасовій точці, коли зникає тривала протяжність і рахунок (і розрахунок), не існує відносності «вже було» і «буде потім», без чого немає мирської причинності (Лимонченко, 2010, с. ...) – але зате є піднесена радість від входження в вимір не від світу цього, є перетерплювання на собі і в собі оголеності духу, стану граничної актуалізації, непідробної справжності, про що говориться в Євагелії:

Тож не піклуйтеся й не питаєте: «Що нам істи?» або «Що нам пити?» або «У що нам вбратися?» То лише погани увесь час дбають про таке, але ж Отець Ваш Небесний знає, чого ви потребуєте. Натомість, дбайте насамперед про Царство Боже та робіть усе, що Господь від вас вимагає, й тоді усе інше Він неодмінно вам надасть. Не піклуйтеся про день завтрашній, бо завтра будуть

свої клопоти. Кожен день має досить своїх турбот. (Мт 6:31–34).

Слова Біблії, наведені докладно і цілком, без уважного читання можуть звучати або як пусте блага побажання, або як проповідь безвідповідальності, але треба побачити в них ієрархію турбот і потреб – шукайте ж найперше Царства Божого і правди Його, а все інше додасться вам, тобто неприпустимо схилити небесне перед земним і діяти так, як в основному діє сучасний світ – перш за все добробут і благополуччя (гроші і здоров'я), а решта додасться. Ось та точка, в якій сучасна цивілізація відчужена від Євангелія, що і усувається в стані юродства і дитинства, і саме тут дитина стає вчителем дорослого.

Висновки. Запропонований погляд на дитинство як простір певного філософствування підкреслює значущість для людини збереження у її свідомості готовності і здатності бути відкритим світові без погорди визнання себе мірилом

існуючого. Так званий дитячий егоцентризм, про який досить часто говорять дорослі, є пізнішим нашаруванням над первинною відкритістю і пластичністю дитини. Можна сказати, що це є первинною формою свідомої рефлексії – тоді як акт первинного народження людського прихований у передсвідомості і його не так легко помітити. Особлива значущість психоаналітичної установки Юнга – увага до такого досвіду, який постає невлотним для однозначної фіксації і внаслідок цього зберігає відкритість новим можливостям, за Юнгом – «вічна дитина у людині» є «божественною прерогативою», і це становить останню «цінність і безцінність» особистості (Юнг, 1997, с. 381). Захист дорослого, про який раніше йшлося, – це є збереження в дорослому дитинності як такої універсальної риси людського буття, суть якої у вічному становленні її самої і здатності трансцендувати наочно-предметні обставини, що заповідає людині як творчій істоті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бердяев Н.А. Философия свободы. Бердяев Н.А. *Философия свободы. Смысл творчества* М.: Правда, 1989. С. 11–250.
2. Бибихин В.В. Мир. Томск: Водолей, 1995. 144 с.
3. Гараджа В.И. Теологии родительного падежа. *Новая философская энциклопедия*. Т. 4. М.: Мысль, 2010. С. 39–41.
4. Громыко Ю.В., Рубцов, В.В., & Марголис, А.А. Школа как экосистема развивающихся детско-взрослых сообществ: деятельностный подход к проектированию школы будущего. *Культурно-историческая психология*. 2020. Том 16. № 1. С. 57–67. doi:10.17759/chp.2020160106
5. Докинз Р. Бог как иллюзия. М.: КоЛибри, 2008. 560 с
6. Клеман О. Отблески света: Православное богословие красоты. М.: Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2004. 100 с.
7. Косилова, Е.В. Философия возраста. Взаимосвязь экзистенциального и познавательного взросления человека. М.: Ленанд, 2014. 160 с.
8. Лимонченко В.В. Детство как юродство и юродство как детство. *Христианская мысль. Киевское Религиозно-философское общество*. V. Киев, 2009–2010. С. 121–126.
9. Лимонченко В.В. Философия искусства как «философия от искусства». *Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. Научный журнал*. Июль-август. № 4 (84). 2018. С. 90–99.
10. Марков А.В. Рождение сложности. Эволюционная биология сегодня: неожиданные открытия и новые вопросы М.: Corpus. АСТ), 2015. 527 с.
11. Марков А. Религия: полезная адаптация, побочный продукт эволюции или «вирус мозга»? *Историческая психология и социология истории*. 2009. № 1. С. 45–56.
12. Пушкарева, В.С., & Тмарченко Н.Д. Дети и детство в структуре «Братьев Карамазовых» (К вопросу о своеобразии жанра романа у Ф.М. Достоевского). *Проблемы жанра в истории русской и зарубежной литературы: Сборник научных трудов*. Кемерово: Кемеровский государственный университет, 1976. С. 135–144.
13. Реати Ф. Э. Бог в XX веке: человек – путь к пониманию Бога. СПб.: Европейский Дом, 2002. 187 с.
14. Рыскельдиева Л.Т. О грамматике и метафизике смысла. *Вопросы философии*. 2018. № 7. С. 70–80.
15. Соловейчик С.Л. Педагогика для всех: Книга для будущих родителей. М.: Детская литература, 1989. 367 с.
16. Толкование на Святое Евангелие блаженного Феофилакта Болгарского. В двух томах. Т. I. Толкования на Евангелия от Матфея и от Марка. М.: Сибирская Благовонница, 2010. 154 с.
17. Фрагменты ранних греческих философов. Часть 1. М.: Наука, 1989. 576 с.
18. Франк С.Л. Непостижимое. Онтологическое введение в философию религии. Сочинения. М.: Правда, 1990. С. 183–559.
19. Швець А.І. Репрезентація образу дитини у фільмах жаху: динаміка осмислення // *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 146(2). С. 128–134.
20. Экземплярский В.И. Христианское юродство и христианская сила. *Христианская мысль. Киевское Религиозно-философское общество*. 2004. № 1. С. 123–146.
21. Эпштейн М. К философии возраста (Фрактальность жизни и периодическая таблица возрастов). *Бюллетень сибирской медицины*. 2006. № 5. С. 48–57.
22. Юнг К.Г. (1997). Божественный ребенок. Сб. – М.: О. АСТ-ЛТД, 1997. 400 с.
23. Anauate C., & Bork, B. Promoting neurocognitive development in childhood. *Lurian Journal*. 2020. 1(2). Pp. 11–29. <https://doi: 10.15826/Lurian.2020.1.2.2>

24. Bloom P., & Skolnick D. Weisberg. Childhood Origins of Adult Resistance to Science. *Science*. 2007. № 316. Pp. 996–997. <https://doi.org/10.1126/science.1133398>
25. Carnevale Franco A., Collin-Vézina, Delphine, Macdonald, Mary Ellen, Ménard Jean-Frédéric, Talwar Victoria & Van Praagh Shauna. (2020). Childhood Ethics: An ontological advancement for childhood studies. *Children & Society*. 2020. № 35/1. Pp. 110–124. <https://doi.org/10.1111/chso.12406>
26. Hannan Sarah. Why Childhood is Bad for Children. *Journal of Applied Philosophy*. 2018. № 35/S1 Pp. 11–28. <https://doi.org/10.1111/japp.12256>
27. Hunter SHaron. Agency and Sovereignty: Georges Bataille's Anti-Humanist Conception of Child. *Journal of Philosophy of Education*. 2020. № 54/5. Pp. 1186–1200. <https://doi.org/10.1111/1467-9752.12455>
28. Koszeczko Anastazja N. Rodzina w egzystencjalnym paradygmacie Dziennika Pisarza Fiodora M. Dostojewskiego. *Wychowanie w Rodzinie*. 2013. № 7. Pp. 49–58.
29. Lowe Rosemarie J. Children Deconstructing Childhood. *Children & Society*. 2010. № 26/4. Pp. 269–279. <https://doi.org/10.1111/j.1099-0860.2010.00344.x>
30. Qamar Azher Hameed. What is a Child? Exploring Conceptualization of Pakistani Adolescents About Children. *Journal of childhood studies*. 2021. № 46/2. Pp. 34–50. <https://doi.org/10.18357/jcs462202119756>
31. Rubtsov V.V. Two Approaches to the Problem of Development in the Context of Social Interactions: L.S. Vygotsky vs J. Piaget. *Kul'turno-istoricheskaya psikhologiya – Cultural-Historical Psychology*. 2020. № 16/3. Pp. 5–14. <https://doi.org/10.17759/chp.2020160302>

REFERENCES

1. Berdyaev, N.A. (1989). *Filosofiya svobody* [Philosophy of Freedom]. *Filosofiya svobody. Smysl tvorchestva – Philosophy of Freedom. The meaning of creativity* (11–250). Moskva: Pravda. [in Russian].
2. Bibihin, V.V. (1995). *Mir* [Peace]. Tomsk : Vodolej. [in Russian].
3. Garadzha, V.I. (2010). Teologii roditel'nogo padezha [Genitive theology]. *Novaya filosofskaya enciklopediya – New Philosophical Encyclopedia*. T. 4 (39–41). Moskva: Mysl'. [in Russian].
4. Gromyko, YU.V., Rubcov, V.V., & Margolis, A.A. (2020). SHkola kak ekosistema razvivayushchihsya detsko-vzroslykh soobshchestv: deyatelnostnyj podhod k proektirovaniyu shkoly budushchego [School as an Ecosystem of Developing Child-Adult Communities: An Activity-Based Approach to Designing the School of the Future]. *Kul'turno-istoricheskaya psikhologiya – Cultural-historical psychology*, 16, 57–67. <https://doi.org/10.17759/chp.2020160106> [in Russian].
5. Dokinz, R. (2008). *Bog kak illyuziya* [The God Delusion]. Moskva: KoLibri. [in Russian].
6. Kleman, O. (2004). *Otbleski sveta: Pravoslavnoe bogoslovie krasoty* [Reflections of Light: An Orthodox Theology of Beauty]. Moskva: Biblejsko-bogoslovskij institut sv. apostola Andreyana. [in Russian].
7. Kosilova, E.V. (2014). *Filosofiya vozrasta. Vzaimosvyaz' ekzistencial'nogo i poznavatel'nogo vzrosleniya cheloveka* [Age philosophy. The relationship between existential and cognitive human maturation]. Moskva: Lenand. [in Russian].
8. Limonchenko V.V. (2010). *Detstvo kak yurodstvo i yurodstvo kak detstvo* [Childhood as stupidity and stupidity as childhood]. *Hristianskaya mysl'. Kievskoe Religiozno-filosofskoe obshchestvo – Christian thought. Kiev Religious and Philosophical Society*, 5, 121–126. [in Russian].
9. Limonchenko, V.V. (2018). *Filosofiya iskusstva kak «filosofiya ot iskusstva»* [Philosophy of art as «philosophy from art»]. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i iskusstv. Nauchnyj zhurnal. Iyul'-avgust – Bulletin of the Moscow State University of Culture and Arts. Science Magazine. July August*, 4 (84), 90–99. [in Russian].
10. Markov, A.V. (2015). *Rozhdenie slozhnosti. Evolyucionnaya biologiya segodnya: neozhidannye otkrytiya i novye voprosy* [The birth of complexity. Evolutionary biology today: unexpected discoveries and new questions]. Moskva: Corpus. AST. [in Russian].
11. Markov, A. (2009). *Religiya: poleznaya adaptaciya, pobochnyj produkt evolyucii ili «virus mozga»? [Religion: A Beneficial Adaptation, A Byproduct of Evolution, or a «Brain Virus»?* *Istoricheskaya psikhologiya i sociologiya istorii – Historical psychology and sociology of history*, 1, 45–56. [in Russian].
12. Pushkareva, B.C., & Tamarchenko, N.D. (1976). *Deti i detstvo v strukture «Brat'ev Karamazovyh» (K voprosu o svoeobrazii zhanra romana u F.M. Dostoevskogo)* [Children and childhood in the structure of «The Brothers Karamazov» (On the question of the originality of the genre of the novel by FM Dostoevsky)]. *Problemy zhanra v istorii russkoj i zarubezhnoj literatury: Sbornik nauchnyh trudov – Problems of the genre in the history of Russian and foreign literature: Collection of scientific works* (135–144). Kemerovo: Kemerovskij gosudarstvennyj universitet. [in Russian].
13. Reati, F.E. (2002). *Bog v XX veke: chelovek – put' k ponimaniyu Boga* [God in the 20th century: man is the path to understanding God]. Sankt-Peterburg: Evropejskij Dom. [in Russian].
14. Ryskel'dieva, L.T. (2018). *O grammatike i metafizike smysla* [On grammar and metaphysics of meaning]. *Voprosy filosofii – Philosophy questions*, 7, 70–80. [in Russian].
15. Solovejchik, S.L. (1989). *Pedagogika dlya vsekh: Kniga dlya budushchih roditel'ev* [Interpretations on the Gospels of Matthew and Mark of Blessed Theophylact of Bulgaria]. Moskva: Detskaya literatura. [in Russian].
16. Tolkovaniya na Evangeliiya ot Matfeya i ot Marka blazhennogo Feofilakta Bolgarskogo [Interpretations on the Gospels of Matthew and Mark of Blessed Theophylact of Bulgaria]. (2010). Moskva: Sibirskaya Blagozovnica. [in Russian].
17. *Fragmenty rannih grecheskih filosofov* [Fragments of the early Greek philosophers]. (1989). CHast' 1. Moskva: Nauka. [in Russian].
18. Frank, S.L. (1990). *Nepostizhimoe. Ontologicheskoe vvedenie v filosofiyu religii* [Incomprehensible. An Ontological Introduction to the Philosophy of Religion]. *Sochineniya – Works* (183–559). Moskva: Pravda. [in Russian].

19. SHvec', A.I. (2019). Rezentatsiya obrazu ditini u fil'mah zhahu: dinamika osmisleniya [Representation of the child's image in horror films: the dynamics of comprehension]. *Gileya: naukovij visnik – Gileya: scientific newsletter*, 146(2), 128–134. [in Ukrainian].
20. Ekzemplarskij, V.I. (2004). Hristianskoe yurodstvo i hristianskaya sila [Christian foolishness and Christian power]. *Hristianskaya mysl'. Kievskoe Religiozno-filosofskoe obshchestvo – Christian thought. Kiev Religious and Philosophical Society*, 1, 123–146. [in Russian].
21. Epshtejn, M. (2006). K filosofii vozrasta (Fraktal'nost' zhizni i periodicheskaya tablica vozrastov) [Towards the philosophy of age (Fractality of life and the periodic table of ages)]. *Byulleten' sibirskoj mediciny – Bulletin of Siberian Medicine*, 5, 48–57.
22. YUng, K.G. (1997). Bozhestvennyj rebenok [Divine child]. Sankt-Peterburg– Moskva: AST-LTD. [in Russian].
23. Anauate, C., & Bork, B. (2020). Promoting neurocognitive development in childhood. *Lurian Journal*, 1(2), 11–29. <https://doi.org/10.15826/Lurian.2020.1.2.2>
24. Bloom, P., & Skolnick, D. (2007). Weisberg. Childhood Origins of Adult Resistance to Science. *Science*, 316, 996–997. <https://doi.org/10.1126/science.1133398>
25. Carnevale, Franco A., Collin-Vézina, Delphine, Macdonald, Mary Ellen, Ménard, Jean-Frédéric, Talwar, Victoria & Van Praagh Shauna. (2020). Childhood Ethics: An ontological advancement for childhood studies. *Children & Society*, 35, 1. 110–124. <https://doi.org/10.1111/chso.12406>
26. Hannan, Sarah. (2018). Why Childhood is Bad for Children. *Journal of Applied Philosophy*, 35, S1, 11–28. <https://doi.org/10.1111/japp.12256>
27. Hunter, SHaron. (2020). Agency and Sovereignty: Georges Bataille's Anti-Humanist Conception of Child. *Journal of Philosophy of Education*, 54, 5, 1186–1200. <https://doi.org/10.1111/1467-9752.12455>
28. Koszczko, Anastazja N. (2013). Rodzina w egzystencjalnym paradygmacie Dziennika Pisarza Fiodora M. Dostojewskiego. *Wychowanie w Rodzinie*, 7, 49–58
29. Lowe, Rosemarie J. (2010). Children Deconstructing Childhood. *Children & Society*, 26, 4, 269–279. <https://doi.org/10.1111/j.1099-0860.2010.00344.x>
30. Qamar, Azher Hameed. (2021). What is a Child? Exploring Conceptualization of Pakistani Adolescents About Children. *Journal of childhood studies*, 46,2, 34–50. <https://doi.org/10.18357/jcs462202119756>.
31. Rubtsov, V.V. (2020). Two Approaches to the Problem of Development in the Context of Social Interactions: L.S. Vygotsky vs J. Piaget. *Kul'turno-istoricheskaya psikhologiya – Cultural-Historical Psychology*, 16, 3, 5–14. <https://doi.org/10.17759/chp.2020160302>